

Opleiding in de Pesso-psychotherapie: een geschiedenis

LOWIJS PERQUIN EN LAMMIE VAN ENGEN

De geschiedenis van de opleiding in de Pesso-psychotherapie is niet los te zien van de ontwikkeling van de methode' zo begint Lowijs Perquin, coördinerend opleider van de Pesso-opleiding, een interview afgenomen door Lammie van Engen, Pesso-therapeut in opleiding. Dit gesprek naar aanleiding van het 25-jarig bestaan van de Vereniging voor Pesso-psychotherapie was de aanzet tot onderstaand artikel, waarin naar voren komt hoe in Nederland Pesso-psychotherapiemethode en Pesso-opleiding zich hand in hand hebben ontwikkeld.

Van Goeroe naar docent

De Nederlandse geschiedenis van de Pesso-opleiding begint in 1973 wanneer Al en Diane hun eerste workshops in Dongen en Amsterdam geven. Van daaruit ontstaat het plan om een trainingsprogramma te ontwikkelen dat zal voldoen aan de eisen van de Nederlandse Vereniging voor Psychotherapie (Sarolea, 1982). Al Pesso en Diane Boyden-Pesso hebben bij de start van de eerste Nederlandse driejarige opleiding in 1977 nog weinig ervaring met het systematisch trainen van psychotherapeuten.

'Sinds 1970 volgden opleidingen in de Verenigde Staten een serie workshops en probeerden na enige jaren aan de hand van een videotape van een *structure* het certificaat van het *Psychomotor Institute* te behalen. Er was geen opleidingscurriculum, het aantal 'rijlessen' en de criteria om voor het 'rijexamen' te slagen stonden niet vast. Zestien Nederlandse deelnemers, onder wie Yvonne Sonius, Han Sarolea, Tjeerd Jongasma, Nel Jongasma-Tieleman, Els van Bodegom, Herman Bolhuis, Carola de Vries-Robles, Martin Tervoort, Herman Engelhard en Han Schuring vormden de pioniersgroep van de eerste Pesso-opleiding.

Al en Diane werkten sterk intuïtief. Hun werk was imponerend, onnavolgbaar én had mede daardoor een sterke aantrekkingskracht. De bewondering voor het charisma van de grondleggers ging hand in hand met een kritische opstelling. Tjeerd Jongasma, Han Sarolea en Herman Bolhuis, drie Groningse universitaire docenten met een psychoanalytische, client-centered en psychomotorische achtergrond, stimuleerden Al en Diane hun kennis te expliciteren en te vertalen naar bestaande begrippen en referentiekaders' ¹.

De vijftienjarige praktijkervaring van de Pesso's werd in deze eerste opleiding uiteengeerafeld. Stapsgewijs kwamen de verschillende elementen van de nog jonge methode naar voren. Al experimenterend ontstond een meer didactische aanpak, met inleidende lezingen, demonstraties en korte praktische oefeningen. De Pesso-psychotherapiemethode moest méér zijn dan een spectaculair instrument in handen van de grondleggers.

Lowijs Perquin is psychiater-psychotherapeut, gecertificeerd Pesso-psychotherapeut, supervisor en opleider, werkzaam als plaatsvervangend opleider psychiatrie in GGZ-Buitenamstel-Geestgronden en VU Medisch Centrum.

Lammie van Engen is pesso-therapeut i.o., GZ-psycholoog, werkzaam bij Winnock-reintegratie te Leeuwarden.

¹ Enkelvoudige aanhalingstekens markeren in deze tekst de persoonlijke ervaringen van de eerste auteur.

‘In de tweede driejarige opleidingsgroep (1980-1982) bekeken we als curiositeit op een avond samen met Al Pessa een televisie-documentaire over Puna. Bhagwan Shri Rajneesh bracht in oranje geklede dansende vrouwen in trance. “Hoewel ik moet toegeven dat zijn leven aantrekkelijke kanten heeft, ben ik er trots op nooit een loopbaan als goeroe te hebben geambieerd”. In een notendop sprak Al Pessa hiermee de intentie uit om de methode zo te ontwikkelen dat deze aan toekomstige therapeuten en cliënten overdraagbaar zou zijn. Een structure moest geen ‘tranceachtige’ ervaring zijn. De cliënt moest tijdens de therapeutische sessie bewust keuzes kunnen maken en zich achteraf kunnen herinneren wat er was gebeurd. Toekomstige Pessa-therapeuten moesten geen trance-inducerende leiders worden, maar transparante begeleiders. Zij zouden zich niet laten verleiden tot machtsgebruik, de cliënt niet afhankelijk maken maar hun kennis met de cliënt delen. Als contrast met de hiërarchisch vormgegeven opleiding tot psychiater die ik ook in 1980 begon – sprak dit appèl op gelijkwaardigheid mij aan. Het gerucht ging dat dit de laatste training zou zijn die Al Pessa zelf in Nederland zou geven. Ik haastte mij me op te geven en meldde me af voor de opleiding van de Psychoanalytische Vereniging’.

Het bevorderen van de autonomie van de cliënt en het streven naar neutraliteit van de therapeut waren noties die uit de psychotherapeutische traditie kwamen: de therapeut is er niet om de oplossing aan te dragen. De door Carl Rogers in 1951 beschreven eigenschappen van de psychotherapeut – echtheid, empathie, congruentie, acceptatie en respect voor de keuzevrijheid van de cliënt – golden ook hier. Methodisch positioneerde de Pessa-psychotherapie zich tussen de gevestigde psychotherapie en de alternatieve therapieën. In het Ten Geleide van ‘Aan den Lijve’ van Marietta van Attekum stellen Willem van Tilburg en Lowijs Perquin dan ook: “Intussen vertonen ook psychotherapeuten zich in het ‘alternatieve circuit’. Men kan niet meer heen om de wetenschap dat psychische klachten meestal ook een lichamelijke dimensie hebben, zowel in hun ontstaan als in hun verschijningsvorm”.

In deze lijn beschreef Han Sarolea in 1982 een aantal leerdoelen voor de opleiding die hun geldigheid niet hebben verloren: het verbaal en non-verbaal kunnen oppikken van het centrale thema van de cliënt, gedetailleerd leren observeren van lichaamstaal, het kunnen omgaan met overdracht en tegenoverdracht, rolfiguren nauwkeurig onderscheiden en polariseren, de structure kunnen afronden in een bevredigende interactie en het verbinden van de therapie met het dagelijks leven van de cliënt. Later werden daar aan toegevoegd: het vestigen en onderhouden van een werkrelatie (Pessa & Perquin, 1986), regressie voorkomen door de regie in handen te laten van de cliënt en als therapeut overzicht houden over de groep als geheel. In 1987 specificeren Al, Diane, Han en Tjeerd deze kwaliteitsaspecten voor het begeleiden van een structure in een lijst van 17 criteria die nog steeds bij evaluaties en bij de internationale PBSP-certificatieprocedure gebruikt wordt (Pessa e.a., 1987).

Van dansexpressie naar psychotherapie

Met hun achtergrond als danspedagogen en choreografen uit de *School of Contemporary Dance* van Martha Graham stond in de experimenteerjaren (1962-1968) het uiten van emoties centraal. Al and Diane wilden veelbelovende Broadway- en off-Broadway dansers hun expressieve, artistieke mogelijkheden helpen uitbreiden. Het intrigeerde hen dat sommige dansers, ondanks langdurige en intensieve training, bepaalde emoties niet overtuigend over het voetlicht konden brengen. De dansbeweging werd technisch vlekkeloos uitgevoerd, het lichaam ‘sprak’ niet. Het was alsof de danser kortdurend zijn concentratie verloor, er even met zijn gedachten of gevoel niet bij was. Als Al en Diane daar dieper op gingen, kwam er soms plotseling een sterke emotie of een pijnlijke herinnering boven. Geboeid door dit verschijnsel van dissociatie en associatie, verdiepten de Pessa’s zich in psychoanalytische en ontwikkelingspsychologische literatuur. Stagnaties in de ontwikkeling van het jonge kind leken zich onder meer te uiten als lichamelijke

blokkades. Deze waren vaak verbonden met traumatische ervaringen en gefrustreerde behoeften (oa. Howe, 1991).

De Pesso's werden uitgenodigd hun werk in psychiatrische en therapeutische centra verder te ontwikkelen: het McLean Hospital in Belmont en het Veterans Administration Hospital in Boston (1965-1973). Daarbij werden zij gestimuleerd door universitaire onderzoekers als de psychiater Charles Pinderhughes en de socioloog-psychoanalitica Louisa Howe. De aandacht verschoof van de expressie van emoties en catharsis naar de integratie van een symbolisch, lichamelijk-psychisch herinneringsalternatief (Pesso, 1969 en 1973). De beweging in de structure werd meer naar binnen gericht. In samenwerking met de therapeut construeerde de cliënt een *antidote*, een alternatief ervaringsverhaal als tegenwicht voor de oorspronkelijke geschiedenis. De nieuwe symbolische ervaring moest ruimte geven aan tot nu toe verborgen gebleven algemeen menselijke potenties en bovendien nauwkeurig aansluiten bij de unieke genetische eigenschappen (*nature*) en de individuele geschiedenis (*nurture*) van deze cliënt: 'zo had het voor mij als kind eigenlijk moeten zijn'. De op het juiste leeftijdsniveau, door de juiste personen (gesymboliseerd door rolspelers) zintuiglijk beleefde positieve interacties – auditief, visueel, tactiel en kinesthetisch – zouden worden opgeslagen als een *New Synthetic Memory* ook wel aangeduid als *New Map*. Dit meer optimistische schema van attitudes, dit *nieuwe perspectief* op het heden zou de vroegere geschiedenis en de daaruit gevormde *Old Map* uiteraard niet uitwissen. De verwachting was dat de cliënt zich beter in zijn lijf zou voelen en een groter repertoire aan gedragalternatieven tot zijn beschikking zou krijgen. Misvormende projecties zouden worden teruggenomen, keuzes in het dagelijkse leven zouden in grotere vrijheid tot stand komen. Door de cliënt tijdens de sessie de regie te geven en steeds elke stap te laten bepalen, werd deze op ego-niveau expliciet aangesproken en vond een betere bewuste integratie plaats.

Pionierstijd

Terug naar de eerste (1977-79) en tweede (1980-82) opleidingsgroep, het oefenterrein voor Al Pesso als didacticus. Als danspedagoog had hij zijn leerlingen vorderingen zien maken wanneer zij hem probeerden te imiteren. In die lijn demonstreerde hij de ene structure na de andere, in de verwachting dat wij het hem op onze beurt zouden nadoen. Deze gelegenheid om therapeutische ervaring op te doen werd door ons met beide handen aangegrepen. Als cliënten kwamen we een stuk verder, het meesterschap van Al Pesso stond daarvoor garant. De vertaalslag naar de positie van therapeut was daarmee natuurlijk nog niet gemaakt. Als een cursist de moed had gevat een structure in de rol van therapeut te begeleiden, zat Al Pesso er als supervisor bovenop. Bij het inoefenen van een moeilijke *pas de deux* had hij destijds de leerling-danser letterlijk bij de hand genomen. Nu stuurde hij bij, onderbrak de leerling-therapeut en reikte bij elke interventie alternatieven aan. Als het spannend werd, stelde hij het belang van de cursist-client boven dat van de Pesso-therapeut-in-spe en nam de leiding van de sessie over. De supervisor bleef ontmoedigend aan de kant, met het gevoel het waarschijnlijk nooit te zullen leren. De voor de vroegere choreograaf en dansleraar vanzelfsprekende coaching-stijl sloot niet aan bij onze academische achtergrond en ons zelfbeeld als ervaren professionals. Bovendien hadden we de meester de werkwijze vaak genoeg zien demonstreren. We verwachtten erkenning voor onze dappere pogingen, ook al deed ieder het op zijn eigen wijze en niet precies zoals Al Pesso.

De (cursist-)therapeut was druk bezig de (cursist-)cliënt naar lichamelijke sensaties te vragen en rolfiguren voor te stellen, interventies die revolutionair afweken van ons vertrouwde gesprekstherapeutische repertoire. Al Pesso zag met onbehagen hoe weinig deze verwoede pogingen aansloten bij het belevingsniveau van de cliënt. Om na te gaan wat wél bij de cliënt op de voorgrond was, bood hij ons echter een nogal beperkt repertoire van interventies aan. Zo leverde het weinig uitgewerkte idee van het focussen op de *highest energy* Al Pesso meestal wel, ons vaak geen aanknopingspunt op. Als de cliënt plotseling het spreektempo versnelde, zat dáár de

energie. Bij langzamer gaan spreken of stil vallen, kon dát juist weer het moment zijn dat je de kern van de zaak te pakken had.

Meesterlijk - en verwarrend - was hoe Al Pessó de hindernissen, valkuilen en persoonlijke beperkingen die de therapeut-cursist in deze *live* supervisies tegenkwam, aangreep om een structure met hem als cliënt te beginnen. Dit zonder overgang of expliciete herziening van het contract. Theorie, techniek, therapie, training, supervisie, groepsproces, beoordeling: het liep allemaal nogal door elkaar'.

Oefeningen versus structures

'De opleiders deden op ons een appèl om buiten de trainingsdagen de Pessó-oefeningen uit 'Movement in psychotherapy' (1969) in de intervisiegroep te bestuderen en uit te proberen. Dit bracht ons wat we tijdens de trainingsdagen vaak misten: de gelegenheid tot een intellectueel discours. We bediscussieerden het nut van de Pessó-oefeningen, schilderden deze af als een relikwie uit het dansverleden van Al en Diane en kwamen er zelden toe met een oefening te experimenteren. Onze scepsis werd versterkt omdat Diane, ondanks haar overtuiging, het belang van de oefeningen niet op ons wist over te brengen. Haar moeilijk te volgen Californische Amerikaans speelde daarbij een rol alsook Al's gewoonte om in te springen en haar met aanvullingen bij te staan, daarmee onbedoeld haar gezag als docent ondermijnend. We verloren onze interesse in de oefeningen en wilden alleen nog het imponerend therapeutische werk van de structures in de vingers krijgen (Perquin, 1991). Hoe de oefeningen konden bijdragen aan de training van de lichamelijke sensitiviteit van de cliënt *en* de therapeut, was ons niet duidelijk. Weinig gemotiveerd namen we de oefeningen met een nieuwe groep cliënten routinematig door. De structures die daarop volgden, bleven vaak oppervlakkig. Dat tussen het eerste en het tweede een verband bestond, ontging ons of wilden we niet weten.

Hoe belangrijk Diane's bijdrage aan de ontwikkeling van de methode was, waaronder het begrip *direct emotion*, het werken met *negatieve accommodatie* en *ideale ouders* drong pas veel later tot een kleine kring van Pessó-therapeuten door. Het gebrek aan waardering dat Diane tijdens de opleidingsdagen had ervaren bleef echter knagen en deed haar in 1984 besluiten niet langer als trainer actief te zijn.

Al Pessó reisde nu alleen door de Verenigde Staten en Europa. De door hem geleide structures deden vanaf 1990 steeds meer een beroep op verbaliteit en imaginatie en waren minder lichamenlijk-interactief. Daarmee kwam de methode dichterbij de reguliere psychotherapie maar verder weg van de oorspronkelijke bron, de dans en de verbinding die Diane tussen dansexpressie en psychotherapie had weten te leggen.

Van catharsis naar ego-integratie

'Ondanks Al Pessó's streven om de cliënt zo veel mogelijk de leiding van het therapeutisch proces in handen te geven, stuitte hij erop dat deelnemers aan een workshop zich achteraf vaak maar weinig van hun structures konden herinneren. Dat hij als therapeut regelmatig alle eer kreeg voor de indrukwekkende gebeurtenissen van een sessie streelde hem, maar was ook verontrustend. Kennelijk had de cliënt het gevoel zelf weinig aan het therapeutische proces te hebben bijgedragen. Aanvankelijk nam Al voor het gemak aan dat de heftig emotionele ervaring van de structure in het lichaamsschema van de cliënt zou worden opgeslagen en onbewust zou doorwerken. Later stelde hij openhartig vast dat hij met zijn speculatieve en suggestieve interventies vaak voor slechts zestig procent 'raak zat'. In de literatuur van onder andere de Ego Psychology (Blanck & Blanck, 1979) ging hij op zoek naar mogelijke theoretische verklaringen voor deze fenomenen van 'vergeten' en 'regie delegeren'.

De Nederlands-Vlaamse supervisoren in opleiding (1986-88) hoorden voor het eerst de term *ego-wrapping*. Al illustreerde dit door zijn linker hand pantomimisch met het denkbeeldige crêpepapier van zijn rechterhand te omwikkelen: 'like wrapping a gift with a piece of paper'.

Tegenover de *Shape* komt een nauwkeurig passende tegenvorm, *Countershape*. De *Soul*, het ware zelf, dat zich bij het onbevangen kind als emotie, beweging en lichamelijk-psychische behoefte toont, moet worden 'omhuld' door nauwkeurig passende verbale en non-verbale interacties met andere mensen (Pesso, 1988). In deze veilige *holding* komen basale ego-functies tot ontwikkeling: het kind leert rekenen op consistente reacties van andere mensen, gaat vertrouwen op zijn lichamelijke behoeften en krijgt sturing over zijn motoriek. In een structure kan het ware zelf worden *her*-ontdekt en zich alsnog ontvouwen in de symbolische interacties geboden door de rolfiguren: precies passend, juist gedoseerd en nauwkeurig getimed. Het ego van de volwassen cliënt kan de *Soul* alsnog verwelkomen (Sommeling, 1996b).

De verschuiving van emotionele catharsis naar ego-integratie was een belangrijke stap in het proces van professionalisering van de methode. Toch lukte het Hal Drooglever-Fortuyn, psychiater uit de tweede PESSO-opleidingsgroep, in het begin van de jaren negentig nog niet het geheim van de eerste fase van de structure in een interview met Al Pesso te pakken te krijgen. Pesso wees op het belang van het korte-termijn-geheugen van de therapeut: 'alles wat de cliënt in de eerste minuten toont of zegt, moet je aan het einde van de structure bijeen weten te brengen'. *Ego-wrapping* was in eerste aanleg toch weer een klus van de structure-leider.

Vervolgens introduceerde Al Pesso in de jaren negentig het gebruik van de *getuige* (Jongsma-Tieleman, 2001). Deze rolspeler reflecteert de affectieve bewustzijnstoestand van de cliënt tijdens de structure: de emotie en de context waarin het affect zich toont, wordt zo nauwkeurig mogelijk door de getuige benoemd. Innerlijke verboden en geboden worden door andere rolspelers in de vorm van *stemmen* buiten de cliënt verwoord. In voortdurend overleg met de cliënt wordt een *True Scene* opgebouwd: een buiten de cliënt geplaatste scène, die een nauwkeurige afspiegeling is van diens cognitief-emotionele bewustzijnstoestand in het hier en nu (Pesso 1990 en 2001). De cliënt wordt daardoor uitgenodigd zélf diens gefixeerde percepties en definities van de werkelijkheid aan onderzoek te onderwerpen. Anders gezegd: de *True Scene* stimuleert de ik-functies van de cliënt: de logica, het zelfreflexief en kritisch vermogen, de empathie voor het te kort gekomen kind én het besef dat diens behoeften destijds – en nog steeds – onvervuld, maar wel legitiem zijn. Op systematische wijze wordt verhelderd hoe huidige attitudes, verwachtingen en gedragingen samenhangen met gebeurtenissen uit de ontwikkelingsgeschiedenis. Hoe lang geleden ook opgedaan, deze eerste ervaringen met andere mensen oefenen nog steeds invloed uit op de interpretatie van huidige gebeurtenissen. Zij bepalen de posities die de cliënt ten opzichte van andere mensen inneemt, zijn houding tegenover de wereld, onder meer tot uiting komend in opvattingen, verboden, geboden, lichaamshouding, beweging en mimiek.

Van therapie naar opleiding

De huidige winst van de verfijning van de methode is dat de therapeut nu vanaf het begin van de structure nauwkeurig aansluit bij het bewustzijn van de cliënt in het heden, *Center of Truth*, en niet hoeft te speculeren of interpreteren. De therapeut biedt een *Possibility Sphere*, een therapeutische ruimte waarin de cliënt, ongehinderd door vooropgezette bedoelingen en verwachtingen, zijn huidige *inner state* kan verkennen. Allerlei functies en projecties die vroeger bij de therapeut 'bleven hangen' worden gedelegeerd naar de getuige, de stemmen en voorlopers van ideale rolfiguren, *fragments figures*. De innerlijke ervaringswereld van de cliënt met diens angsten, teleurstellingen, verlangens en mogelijkheden wordt in de eerste fase van de structure verhelderd en stapsgewijs onderzocht. Met dit alles is het op gang komen van de structure minder afhankelijk van het geheugen en de inventiviteit van de therapeut. De structure kan zich meer vanzelfsprekend ontvouwen, het te bewerken materiaal is op natuurlijke wijze met de actualiteit verbonden. Professional en klant onderzoeken in een helder gedefinieerde context wat bepalend en van belang is en mogelijk toe is aan 'revisie'.

Voor de opleiding was de winst van deze methodische ontwikkeling dat de stappen van een structure en de bijbehorende interventies nu in afzonderlijke elementen konden worden getraind.

Samen met Al Pesso ontwikkelden de Nederlandse trainers vanaf 1992 een repertoire van oefeningen waarmee de opleidingen zich de verschillende technische stappen en fasen van het proces van een structure kunnen eigen maken. De therapeutische houding komt aan bod in *Possibility Sphere* oefeningen; de therapeut vergroot zijn verbale repertoire voor affecten en emoties, wordt getraind in het werken met de getuige en leert stemmen verwoorden en plaatsen in de *True Scene*. Er zijn oefeningen om de True Scene te leren verbinden met de *Historical Scene*, om meer gespist te zijn op onvervulde basisbehoeften en om voorlopers te leren definiëren van behoeftevervullende rolfiguren (*Fragment Figures*).

Specifieke thema's komen theoretisch en technisch in detail aan bod, zoals omnipotentieproblematiek en het werken met limitering (Perquin, 2000), de gevolgen van seksueel misbruik (Perquin & Pesso, 2000) *Soul Projection* (Sarolea, 2000a; Van Duijvenboden, 2000) en recent *Holes in roles* (Pesso, 2003) – het werken met de consequenties van het opgroeien bij ouders die door hun eigen geschiedenis onvoldoende tot ouderschap in staat waren. Meer generalistische trainingsmodules voor het proces van intake, biografie, indicatiestelling en behandelcontract, overdracht en tegenoverdracht en groepsprocessen in een Pesso-groep zijn recent in het curriculum opgenomen. Er is hernieuwde aandacht voor de bewuste doorwerking van de structure naar een nieuw perspectief en toepassing in het dagelijks leven (Van Haver, 1987; Sarolea, 2000b). Modificaties worden verkend en ontwikkeld, zoals voor groepen (aanstaande) ouders, gedetineerden, cliënten met een borderline persoonlijkheidsstoornis (De Boer, 1998) en de individuele therapeutische setting (Van Haver, 2000).

Methode of kunst?

‘Didactisch gezien stond de opleiding in 1980 nog in de kinderschoenen. Deelnemers aan een van de eerste opleidingen zullen zich nog wel herinneren hoe Al, staande voor een flap-over met zijn rug naar de cursisten, geheel opging in de door hem ter plekke ontwikkelde concepten en schema's. Hij inspireerde, was visionair in de ontwikkeling van zijn gedachtegoed, maar vaak ook niet te volgen. Dus bestookten we als tovenaarsleerlingen de meester met kritische vragen en stimuleerden hem tot explicitering en verfijning van wat Tjeerd Jongmsma cryptisch de praktijktheorie van de methode noemde’.

Pesso System Psychomotor was een spectaculaire, multi-methodische, multi-dimensionele werkwijze, welke recht deed aan de ingewikkeldheid van het menselijk bestaan in zijn individuele en evolutionaire wordingsgeschiedenis. Als therapeutische methode zag het er vanzelfsprekend uit, qua techniek was het behoorlijk complex. Er lag een min of meer eigen filosofie aan ten grondslag, met wortels in de moderne dans, de humanistische psychologie en de psychoanalytische theorie, die op haar beurt ver ontwikkeld en vertakt was en leunde op een indrukwekkende hoeveelheid geschriften. Inzichten uit de gezinstherapie, de ontwikkelingspsychologie, de leertheorie, de chaos-theorie, de ethologie, de genetica en de neurowetenschappen (Perquin 2001) kwamen in de methode bijeen en in veelzijdige en zich steeds verder ontwikkelende theoretische uitgangspunten (Pesso, 1994).

Pesso-psychotherapie zou als lichaamsgebaseerde therapie moeten worden aangemerkt (Sommeling, 1995). Dat wil zeggen dat het lichaam niet gebruikt zou worden als middel of instrument ‘to change the mind’. Lichaam en geest werden principieel als ondeelbare eenheid beschouwd. Dit impliceerde kennis en begrip van mimische expressie en anatomie: tot welke krachten zijn spiergroepen in staat, welke tegenkracht is vereist en wat betekent deze beweging voor de cliënt. Dat het lichamelijke zo'n belangrijke plaats innam, vroeg om een houding waarin gevoel voor intimiteit werd gecombineerd met een sobere, maar geen koele professionele distantie. De therapeut zou de expressie van emoties gelijke waarde moeten geven als cognitieve integratie. Symbolische gratificatie moest duidelijk onderscheiden kunnen worden van concrete behoeftebevrediging. De therapeut moest niet onwennig staan tegenover heftige emoties van de cliënt en intussen de eigen lichamelijke en emotionele reacties kunnen vertrouwen en afgrenzen.

De therapeut moest ooit zelf in contact zijn geweest met eigen pijn, frustratie, wanhoop en vervreemding en in staat moeten zijn onopgeloste eigen thema's opzij te zetten, zonder deze te miskennen. Een professioneel en privé-leven waarin plezier, bevrediging, zin/betekenis en verbondenheid voldoende aan bod kwamen en het vermogen daar een optimistische levenshouding aan te kunnen ontlenu, leek ook nog een onmisbare eigenschap.

Vanwege de kracht van lichamelijke interventies moest de therapeut contractuele thema's nog explicieter benoemen dan in gesprekstherapie, waar algemene sociale regels de communicatie tussen therapeut en cliënt impliciet aansturen (Perquin, 1994). Het concept van 'individuele therapie in de groep' vroeg om geconcentreerde aandacht voor het individu zonder het groepsproces uit het oog te verliezen. Daarbij week de werkrelatie met de groep af van de meeste vormen van groepspsychotherapie, omdat de groepsleden beschikbaar zijn voor die éne cliënt die centraal staat. PESSO zelf wisselde een uiterst sensitief volgen van de cliënt af met momenten van duidelijk leiderschap. Kortom: PESSO-psychotherapie leek meer een bijzondere kunst voor getalenteerde liefhebbers dan een overdraagbare methode voor ijverige professionals.

Van imitatie naar training

'In de derde opleidingsgroep werd een aantal kinderziektes overwonnen. Geleidelijk ontstond een overzichtelijk curriculum, het opleidingsklimaat werd toleranter, er mochten fouten worden gemaakt. Al PESSO en de Nederlandse supervisors Han Sarolea en Tjeerd Jongma durfden de cursisten meer 'hands off' te laten werken. Na een fase waarin zij weinig vertrouwen in ons leken te hebben en supervisie vooral kritiek was op wat de supervisor op video liet zien, vonden de supervisors een beter evenwicht tussen commentaar en bemoediging. Er ontstond meer ruimte voor het ontwikkelen van een eigen stijl als PESSO-therapeut. Dit alles vormde een vruchtbare voedingsbodem voor een meer professionele organisatie van de opleiding'.

Van belang was dat naast Han Sarolea en Tjeerd Jongma, Liesbeth de Boer en Lowijs Perquin vanaf 1988 hun kennis en ervaring als supervisors en vanaf 1991 als opleiders aan volgende generaties opleidingen konden gaan doorgeven. Deze vier opleiders hielpen met de vertaalslag naar het Nederlands, sloegen een brug naar de erkende psychotherapeutische richtingen, schreven artikelen en richtlijnen en ontwikkelden een trainingssystematiek.

In de loop der jaren verschoof de didactische aanpak van theoretisch en imiterend leren naar een technisch, praktijkgericht trainen (Sommeling, 1993). Vergelijkbaar met de opleiding tot verloskundige bestudeert de huidige cursist de instructie op schrift, kijkt naar de demonstratie van een senior, oefent met collegae, wordt onder supervisie getraind, past toe in de praktijk, krijgt supervisie en wordt geëvalueerd. Hieronder worden deze didactische stappen aan de hand van een voorbeeld, het leren begeleiden van de ideale ouder oefening, toegelicht.

1. Van de geschreven instructie van de ideale ouder oefening uit de syllabus maakt de cursist een levendige voorstelling ter voorbereiding op de trainingdagen.
2. Tijdens de cursus demonstreert een opleider de oefening terwijl de deelnemers deze in de positie van cliënt of accommodator meemaken.
3. In de periode tussen twee trainingsmodulen experimenteren de deelnemers met de oefeningen in de intervisiegroep. De medecursisten geven feedback op inhoud en stijl van begeleiden.
4. In de trainingdagen volgt 'live' supervisie.
5. Na dit 'droogzwemmen' – in verloskundige termen 'oefenen op fantoom' – wordt samen met een collega een cliëntengroep opgezet.
6. Op het videomateriaal van dit therapeutische werk krijgen de deelnemers in de supervisiegroep feedback van één van de trainers en medecursisten.

Van certificatie naar evaluatieproces

'De certificatieprocedure aan de hand van een complete structure op videotape, door drie trainers beoordeeld, was in de Verenigde Staten als eindtoets ontstaan in de tijd dat van een opleidingscurriculum nog geen sprake was. De therapeut beoordeelde zelf of hij of zij na een substantieel aantal workshops aan dit 'afrijden' toe was. Voor de Nederlanders betekende dit het

uittypen van een schriftelijk verbatim verslag van een structure op video ten behoeve van de certificatieprocedure tijdens de negende en laatste trainingsweek. De drempel was hoog, niet alleen door het produceren van vijftien tot twintig kantjes tekst in het Engels. Van de twaalf deelnemers van de tweede opleidingsgroep haalden slechts drie opleidingen in die week de eindstreep; na herkansing was enige jaren later de helft van de deelnemers gecertificeerd. Tot begin '90 betekende certificatie de toekenning van het lidmaatschap van de Vereniging voor PESSO-psychotherapie. Gedurende vele jaren liet 70% van de leden certificatie voor wat het was en bleef als aspirant-lid in het 'voorportaal' van de vereniging, want volgens de statuten kon een aspirant-lid niet in het bestuur of de opleidings-commissie zitting nemen. Ondanks vele bezwaren van teleurgestelde cursisten hielden Al en Diane vast aan certificatie als het instrument voor kwaliteitsbewaking. In een serie vergaderingen op initiatief van het bestuur van de vereniging bleek geleidelijk dat het Al en Diane vooral te doen was om de kwaliteit en betrouwbaarheid van toekomstige opleiders: leertherapeuten, supervisors en trainers. Uiteindelijk konden zij instemmen met een proces van drie stappen voor het afstuderen van de PESSO-therapeut: een evaluatie aan het eind van het eerste en aan het einde van het derde jaar van de opleiding en een eindgesprek in een latere fase.

De huidige procedure ziet er in detail als volgt uit. Tijdens de dertiende en veertiende opleidingsdag van de cursus 'Lichamelijke aspecten van psychotherapie volgens PESSO' van het RINO Noord-Holland wordt iedere deelnemer door de trainers aan de hand van videomateriaal van een oefeningengroep voor cliënten geëvalueerd (Perquin, 2003). Aan de hand van een checklist met criteria om het leiden van een PESSO-oefening te evalueren, krijgt de cursist feedback over therapeutische attitude, het geven van de inleiding en de instructie, de technische leiding en het nabespreken van de oefening. De vorderingen over het jaar worden mede in deze evaluatie betrokken. De éénjarige cursus van het RINO geldt als het eerste jaar van de volledige PESSO-opleiding. Bij een positieve evaluatie volgt toegang tot de vervolgopleiding: het tweede en derde jaar met theoretisch-technisch training, leertherapie en supervisie.

Als tweede stap in de evaluatieprocedure volgt de afsluiting aan het einde van het derde opleidingsjaar. Onderdelen van een structure worden op video aan de groep en de opleiders getoond. De cursist selecteert een fragment van het begin van de structure (*True Scene*, interventies met een getuige en stemmen) een stuk uit het midden (*Historical scene*) en uit het laatste deel (*Antidote*). Met verbindende teksten tussen de verschillende fragmenten ontstaat een totaalindruk. De opleiders en de medecursisten maken gebruik van de 'Evaluation Criteria for PBSP structures'.

Als derde stap, na het completeren van de vereiste 35 supervisie-uren, geeft het eindgesprek toegang tot het lidmaatschap van de Vereniging voor PESSO-psychotherapie. Voor twee Nederlandse opleiders en belangstellende collegae refereert de kandidaat in het vierde tot zesde jaar na de start van de opleiding het therapeutisch proces van een cliënt over een periode van minstens een jaar, aan de hand van video-fragmenten van structures en een mondelinge toelichting.

Opleiding en literatuur

Het PESSO-Bulletin, later Tijdschrift voor PESSO-psychotherapie, gedurende zestien jaar onder hoofdredactionele bezieling van Wim-Jan Trügg, opgevolgd door Theo van Duijvenboden, werd een belangrijk platform voor de verdere ontwikkeling en consolidering van methode en opleiding. Door kennis en ervaring in de eigen taal vast te leggen en uit te wisselen, vond verdieping plaats.

Aangrenzende onderwerpen kwamen aan bod, zoals overdracht en tegenoverdracht (o.a. Jongasma, 1996), indicatiestelling (o.a. Bakker, 1998) de intakeprocedure (Themanummer, 1998) groepsdynamiek (o.a. Bakker, 1996) en overeenkomsten en verschillen met andere therapiemethoden (o.a. Vermeer, 2000; Cuppen, 2003). Al PESSO's nieuwste ontwikkelingen

werden verspreid (o.a. Pessa, 1990 en 2001); klassieke thema's werden voor opleiding en nascholing didactisch uitgewerkt (o.a. Perquin, 2000a,b).

Ook de internationale conferenties in Amsterdam (1992), Atlanta (1994), Basel (1994) en Oslo (1998) en het congres 'Verwijzen naar het lichaam' in Amsterdam (2000) droegen bij aan het ontwikkelen en vastleggen van het gedachtegoed. Van elk congres verscheen een bundel met artikelen waarvan een aantal in het Tijdschrift voor Pessa-psychotherapie verscheen (o.a. Themanummer 2000).

Sinds 1997 is het boek 'Aan den lijve' van Mariëtta van Attekum niet alleen voor (potentiële) cliënten maar ook voor Pessa-therapeuten in opleiding een belangrijke informatiebron.

Naar een professionele organisatie

Aanvankelijk verenigde Al Pessa vele functies in één persoon: trainer, supervisor, therapeut, organisator, zakenman en beoordelaar. Het viel hem en de opleidingen niet gemakkelijk om de (tegen)overdrachtsgevoelens, inherent aan een dergelijke cumulatie van rollen, uit elkaar te houden. Met de komst van de eerste supervisors, later opleiders, werd functiedifferentiatie mogelijk. Vanaf 1992 kreeg Al, na een intensieve discussie over een gelijkwaardiger verdeling van opleidingsdagen over de verschillende trainers, in Nederland geleidelijk de rol van senior-trainer, inspirator en vernieuwer.

'De overgang naar de tweede en vervolgens derde generatie opleiders verliep niet vanzelfsprekend. Door Al Pessa zelf, pionier, oprichter, naamhouder en vernieuwer van de methode te worden opgeleid heeft natuurlijk een meerwaarde. 'Ik ben nog door Al Pessa zelf getraind'. Maar ik wist ook uit mijn eigen opleidingstijd hoe moeilijk het is om je met de grondlegger van een methode te identificeren. "Je kunt je niet met de expert vergelijken, wees blij als je dertig procent haalt van wat hij kan. Probeer niet in vier jaar te leren waar hij tientallen jaren fulltime aan heeft gewerkt; in zijn ogen zal je altijd een leerling blijven". Een ontmoedigende *voice of negative prediction*. Het lag meer voor de hand jezelf te spiegelen aan Han Sarolea en Tjeerd Jongsma, geen grondleggers van de methode, in het bezit van een gezonde dosis scepsis ten aanzien van sommige wel erg artistieke benaderingen van Al, gemotiveerd voor het opzetten van een gedegen curriculum en bovendien inspirerende docenten van algemene psychotherapeutische uitgangspunten. In hun eigen opleiding van 1977 tot 1979 hadden zij te maken gehad met vergelijkbare moeilijkheden als wij in 1980-1982. Zij konden ons helpen een en ander wat te relativeren door het in een historisch perspectief te plaatsen'.

Grondleggers van een nieuwe methode stellen nogal eens hoge eisen aan de prestaties van hun leerlingen. Toch zijn zij vaak niet in staat als goede leermeesters de voorwaarden te scheppen waarin niet alleen de meest ijverige en getalenteerde studenten zich de kunst eigen kunnen maken. Zo moet je als docent voldoende van jezelf overtuigd zijn om te verwachten dat opleidingen eigenhandig geschreven artikelen bestuderen en zelfontwikkelde oefeningen toepassen (Pessa, 1992). Een belangrijker rol speelt echter de reserve om daadwerkelijk uit handen te geven wat nog steeds je geesteskind is. Dat vraagt om een zekere voortijdige onthechting, welke moeilijk is op te brengen als je ervan overtuigd bent dat het kind nog niet op eigen benen kan staan.

Dit alles neemt niet weg dat Al Pessa de didactische en organisatorische aspecten van de opleiding in Nederland steeds meer heeft overgedragen aan Tjeerd Jongsma, Lowijs Perquin, Liesbeth de Boer, Iman Baardman en de Nederlandse supervisors en leertherapeuten. De 20 dagdelen leertherapie en de 35 uren individuele supervisie worden vanaf de zesde opleiding gescheiden van de opleidingsdagen aangeboden. In de leertherapie kunnen persoonlijke kwesties buiten de trainingsdagen worden uitgewerkt. De ongerustheid van cursisten dat het delen van privacygevoelige zaken een negatief effect zou kunnen hebben op de beoordeling door de trainers, is hiermee grotendeels weggenomen. Waar je als therapeut in de structure-groep met je eigen cliënten technisch of in de tegenoverdracht tegenaan loopt, kan worden meegenomen naar

de zelfstandige opgezette supervisie. Psychiater Fons Tholen, begin negentig voorzitter van het bestuur van de Vereniging voor PESSO-psychotherapie legde samen met de Nederlandse opleiders de nieuwe afspraken over opleiding en curriculum in volledig herziene statuten en een gedetailleerd opleidingsreglement vast. Als kenmerk van een transparante professionele organisatie wordt de kwaliteit intern bewaakt: de opleiding door opleidingscommissie en bestuur, het therapeutische handelen door de klachtencommissie en de commissie van beroep.

Na een stabiel aantal van 12 tot 14 deelnemers voor de eerste vier opleidingsgroepen telde de vijfde opleidingsgroep slechts zeven leden (1989-1992). Dat was het moment om aansluiting te zoeken bij een professioneel opleidingsinstituut.

Vanaf 1983 was ik als docent aan het RINO Noord-Holland verbonden voor de vierjarige postdoctorale psychotherapie-opleiding. De directeur van het RINO meende dat de tijd rijp was om een vorm van lichaamsgeoriënteerde psychotherapie een meer officiële plaats te geven (Trügg, 1999). Psychotherapeuten zouden in de opleiding 'Lichaamsgeoriënteerde psychotherapie volgens PESSO' hun inzicht en sensitiviteit voor non-verbale aspecten van de communicatie in een psychotherapie kunnen vergroten. De samenwerking met het RINO, dat van overheidswege de taak had om de nascholing en postdoctorale opleidingen in de Geestelijke Gezondheidszorg te verzorgen, zou bijdragen aan de professionele en publieke erkenning van de PESSO-psychotherapie. Door de PESSO-opleiding als psychotherapeutische specialisatie te afficheren, bood het RINO de PESSO-opleiding weliswaar geen geregistreerde maar wel een eervolle plaats naast de hoofdstromingen, psychoanalytische, gedrags-, cliëntgerichte en systeemgerichte psychotherapie. Een Comité van Aanbeveling bestaande uit gezaghebbende vertegenwoordigers uit de geestelijke gezondheidszorg, zoals Willem van Tilburg, David de Levita en Berthold Gersons, hoogleraren psychiatrie en Walter Everaerd, hoogleraar psychologie droegen bij aan de erkenning door de buitenwereld. Ook de logistieke ondersteuning door het secretariaat met de ruimtelijke voorzieningen aan het Leidseplein in Amsterdam waren een pre om het eerste jaar van de opleiding bij het RINO onder te brengen. De halfjaarlijkse aankondiging in het RINO-programmaboekje dat naar meer dan tienduizend medewerkers en instellingen in de GGZ wordt verzonden, zorgt voor een brede verspreiding. Ook het tweedaagse congres in de Vrije Universiteit in 1988, zorgde met 700 deelnemers voor een grotere naamsbekendheid alsook de jaarlijkse workshops en avondsymposia voor professionals. Deze stappen leidden al snel tot resultaat. Na de aansluiting bij het RINO in 1992 volgden voor de zesde opleidingsgroep 37 inschrijvingen. Het merendeel was als psychotherapeut geregistreerd. De zesde en de zevende opleidingsgroep konden worden gevormd.

Met de start van de zesde opleidingsgroep in 1993 kregen de voorbereidende PESSO-oefeningen opnieuw een duidelijke plaats in de opleiding. Therapeuten in opleiding én hun toekomstige cliënten zouden explicieter op de PESSO-psychotherapiemethode worden voorbereid door training in gevoeligheid voor lichamelijke signalen en bewustmaking van de betekenis van lichamelijke aanraking en plaats in de ruimte. Ook werd duidelijk hoe onmisbaar het oefenen van het accommoderen was. Bovendien werd de groepscohesie door de oefeningen versterkt (Perquin, 1991). Het voorbereiden van cliënten in PESSO-oefeningengroepen kon 'schijnstructures' doen voorkomen: sessies met alles erop en eraan, maar als het ware aan de buitenkant 'er tegenaan geplakt', geconstrueerd door de therapeut maar niet aansluitend bij het proces van de cliënt.

Een tweede motief om de oefeningen opnieuw een duidelijke plaats te geven, was de wens een scheiding aan te brengen tussen het eerste deel van de opleiding en de vervolgopleiding. Als de huidige cursist zich tot het RINO-basisjaar wil beperken, of door de opleiders onvoldoende gekwalificeerd of geschikt wordt gevonden voor het leren begeleiden van de veel complexere structures, is de éénjarige cursus een duidelijk afgerond geheel. Na afloop is de therapeut in staat zelfstandig de PESSO-oefeningen in een cliëntengroep toe te passen. De oefeningen zijn als instructiemateriaal in het Nederlands uitgegeven (Perquin, Van Dijk & Van Duijvenboden, 1998)

en nemen nu een centrale plaats in in de éénjarige RINO-cursus, het eerste jaar van de Pessopleiding.

Opleiding tot supervisor en trainer

Han Sarolea en Tjeerd Jongsma waren als participierend-observatoren bij de tweede en derde opleiding door Al Pessó eerst tot supervisor en daarna tot trainer opgeleid. Via de eerste expliciete supervisorenopleiding (1986-88) volgden Liesbeth de Boer, Willy van Haver, Mieke Bakker, Els van Bodegom en Lowijs Perquin.

‘Al Pessó begon deze supervisoren-opleiding met de opmerking dat hij eigenlijk niet wist hoe supervisoren op te leiden: ‘The best I have to offer is helping you to become Super-Pesso-therapists’. Deze uitspraak prikkelde ons om samen met hem een systematiek te ontwikkelen waarin wij wél specifiek met supervisie van structures aan de slag gingen met een vrijwilliger-client, een therapeut, een supervisor-in-spe en een van de trainers. Na de live-supervisie gaf als eerste de cliënt de therapeut commentaar. Dan volgde feedback van de therapeut op de supervisor. De trainer, Al, Han of Tjeerd benoemde vervolgens wat de supervisor hiervan kon leren. Een bespreking van alle parallelprocessen van overdracht en tegenoverdracht tussen de drie betrokkenen vormden de leerzame afsluiting. Dit alles vond plaats binnen een setting van slechts vijf supervisoren-in-opleiding. We leerden intensief en snel van deze vele perspectieven. Bij gebrek aan rolspelers verkenden we bovendien mogelijkheden om met voorwerpen te werken. We ontwikkelden een intervisiemodel waarin we ook zonder trainers veel van elkaar konden opsteken (Perquin, 1996). Voor de huidige, Europese supervisoren-opleiding die met zeven Nederlandse deelnemers in 2004 zal worden afgerond, zijn een internationaal curriculum en criteria voor certificatie beschikbaar (Perquin, Van Haver & Pessó, 1998). Om PBSP-trainer te worden kan een gecertificeerde supervisor een individueel traject volgen onder directe begeleiding van de senior trainers.

Dit proces van ‘education permanente’ vindt ook zijn weerslag in de bijscholing voor de leden van de vereniging gegeven door Al Pessó, de Nederlandse opleiders en senior-Pesso-therapeuten. Onder meer kwamen aan bod: seksueel misbruik, borderline problematiek, *Soul Projection*, onnipotentie en limitering, het verfijnen van lichaamsgerichte interventies, intake en indicatiestelling, groepsdynamiek, de fasen van een structure en recent het onderwerp ‘Holes in Roles’.

Toekomst

Een beschouwing over de toekomst vraagt om een zelfstandig artikel. Ter afsluiting van het hier gegeven historische overzicht, niet meer dan een paar opmerkingen.

De eerste stappen op weg naar wetenschappelijke evaluatie van de Pessó-psychotherapiemethode zijn gezet. Iman Baardman en Gerrit de Bruine (1998) presenteerden in de PBSP conferentie in Oslo een satisfactieonderzoek onder 150 cliënten. Vooral de algemene tevredenheid, de positieve beleving van het eigen ouderschap en de ervaren effectiviteit van de eigen structures kwamen positief uit de verf. In Duitsland wordt dit onderzoek in 2004 gerepliceerd terwijl in Noorwegen onderzoek is gedaan naar de effecten van deelname aan een Pessó-therapiegroep (zie verderop in dit nummer). In Praag loopt in samenwerking met de neurowetenschapper Professor Jiri Horacek een studie naar het korte termijn effect van een structure op de hersenactiviteit aan de hand van beeldvormende technieken. Ook in ons land heeft de Projectgroep Onderzoek, bestaande uit Willem de Haas, Theo van Duijvenboden en Iman Baardman, weer onderzoek op de rails gezet.

Intussen staat het voortbestaan van de psychotherapie in Nederland onder druk. De huidige conjunctuur biedt nog maar weinig ruimte aan de langdurende psychotherapie. De overheid heeft het maximale aantal te vergoeden zittingen fors gereduceerd. ‘Kortdurend’ en ‘evidence based’ zitten op de voorste rij. Dat cliënten gedurende twee tot drie jaar een wekelijkse Pessó-groep

nodig hebben om van hun klachten af te komen, hun problemen aan te pakken en verbetering te verkrijgen in de kwaliteit van hun bestaan, zal meer dan ooit met argumenten moeten worden onderbouwd.

De Vereniging voor PESSO-psychotherapie zal flexibel moeten inspelen op maatschappelijke veranderingen, zoals het toekomstig verdwijnen van het beroep psychotherapeut. Het opzetten van PESSO-groepen voor bepaalde doelgroepen biedt mogelijkheden, zoals aanstaande ouders en leerkrachten en modules voor specifieke diagnostische groepen: cliënten met een posttraumatische stress stoornis of een somatisatiestoornis en patiënten in het forensische circuit.

“In het ontwikkelen van een therapie waarin lichaam en geest samengaan in één methode zijn Albert PESSO en zijn vrouw Diane Boyden-Pesso pioniers te noemen. Het is opmerkelijk hoe het hun gelukt is om in een proces van 35 jaar hun charismatisch meesterschap te temperen met een dosis gezond kritisch vermogen, waar menig formeel geschoold wetenschapper afgunstig op mag zijn. Mede daardoor hebben zij samen met andere opleiders hun werkwijze overdraagbaar weten te maken in georganiseerde trainingen aan psychotherapeuten zowel in de Verenigde Staten als in Europa en ontvangt hun werk in brede kring erkenning en waardering”. (Uit: Ten Geleide bij ‘Aan den lijve’). Het is moeilijk te voorspellen hoe deze bondige samenvatting van de PESSO-geschiedenis tot nu toe, over 25 jaar gelezen zal worden. Voor een deel zal dat afhangen van politieke en economische factoren maar vooral van het antwoord – ideologisch en strategisch – dat de Vereniging voor PESSO-psychotherapie en haar leden daarop zullen vinden.

Met dank aan Monique Cuppen en Iman Baardman voor het kritisch meelezen.

Literatuur

- Attekum, M van (1997). *Aan den Lijve. Lichaamsgerichte psychotherapie volgens PESSO*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Baardman, I & Bruine, G de (1998). Research-design PBSP international. *Proceedings of the Fourth International Conference for PBSP therapy, Oslo*.
- Bakker, M (1996). Groepsdynamische groepsprocessen in een PESSO-psychotherapiegroep. *Tijdschrift voor PESSO-psychotherapie*, 12 (2).
- Bakker, M (1998). Het proces van intake en indicatiestelling. *Tijdschrift voor PESSO-psychotherapie*, 14 (1).
- Boer, E de (1998). PESSO-psychotherapie bij Borderline-persoonlijkeheidsproblematiek. *Tijdschrift voor PESSO-psychotherapie*, 14 (2).
- Boyden-Pesso, D (1995). History and Plans. In: Perquin, L. (Ed). *Proceedings of the First International PESSO Boyden System Psychomotor Trainers and Supervisors Conference*.
- Blanck, G & R (1979). *Ego Psychology*. Columbia University Press
- Cuppen, M (2003). Familieopstellingen. Een verslag van een workshop familieopstellingen volgens Hellinger op 24 oktober 2002. *Tijdschrift voor PESSO-psychotherapie*, 19 (1).
- Duijvenboden, Th van (2000). Soulprojection en Projectieve Identificatie. *Tijdschrift voor PESSO-psychotherapie*, 16 (2).
- Haver, W Van (1987). Structures en alledaagse werkelijkheid. Over transfer en proces. *Tijdschrift voor PESSO-psychotherapie*, 3 (3).
- Haver, W Van (2000). Het gebruik van de PESSO-psychotherapiemethode in individuele therapie. *Tijdschrift voor PESSO-psychotherapie*, 16 (1).
- Howe, LP (1991). Origins and History of PESSO System/Psychomotor Therapy. In PESSO, A & Crandell, JS (Eds.) *Moving psychotherapy. Theory and application of PESSO system/Psychomotor therapy*. Cambridge: Brookline Books.

OPLEIDING IN DE PESSO-PSYCHOTHERAPIE:
EEN GESCHIEDENIS

- Jongsma, T (1996). Enkele overwegingen betreffende overdracht en tegenoverdracht. *Tijdschrift voor PESSO-psychotherapie*, 12 (2).
- Jongsma-Tieleman, N (2001). De functie van de getuige. *Tijds. voor PESSO-psychotherapie*, 17 (1).
- Perquin, L (1991). Structured exercises as therapeutic tools in PESSO-psychotherapy. In PESSO, A & Crandell, JS (Eds.) *Moving psychotherapy. Theory and application of PESSO system/Psychomotor*. Cambridge: Brookline Books.
- Perquin, L (1994). A new training model in PESSO-Boyden System Psychomotor therapy. *Proceedings of the Second International Conference on PBSP-therapy. Atlanta, Georgia*.
- Perquin, L (1996). How to improve your intervision skills in PBSP. *Proceedings of the Third International Conference on PBSP-therapy. Basel*.
- Perquin, L, Van Haver, W & PESSO, A (1998). *Curriculum PBSP-Supervisors training*.
- Perquin, L, Jongsma, T & Attekum, M van (1998). Punten van houvast bij het schrijven van een levensgeschiedenis. *Tijdschrift voor PESSO-psychotherapie*, 14 (1).
- Perquin, L (2000a). Omnipotentie en Limitering in PESSO-psychotherapie. *Tijdschrift voor PESSO-psychotherapie, Congressuitgave 2000*. 16 (3) Tevens: 'Omnipotence and limits in PBSP'. *Proceedings of the Second International Conference on PBSP* (1994). Atlanta, Georgia.
- Perquin, L & PESSO, A (2000b). PESSO-psychotherapie bij de behandeling van de gevolgen van seksueel misbruik. *Tijdschrift voor PESSO-psychotherapie, Congressuitgave 2000*, 16 (3).
- Perquin, L (2001). De PESSO-psychotherapie en de neurowetenschappen. *Tijdschrift voor PESSO-psychotherapie*, 17 (2).
- Perquin, L (2003). Brochure Lichamelijke aspecten van psychotherapie volgens PESSO. RINO Noord-Holland, Amsterdam.
- Perquin, L (2003). Brochure Vervolg-opleiding PESSO-psychotherapie 2003-2005. *Opleiding PESSO-psychotherapie*, Amsterdam.
- PESSO, A (1969) / Albert PESSO en Diana Boyden PESSO (1989). *Movement in psychotherapy. Psychomotor technique and training*. New York: New York University Press/Atlanta: Telles Institute.
- PESSO, A (1973). *Experience in action. A psychomotor psychology*. New York: New York University Press.
- PESSO, A & Perquin, L (1986/1996). On contract and motivation in PESSO Boyden System Psychomotor. *Tijdschrift voor PESSO-psychotherapie*, 12 (2).
- PESSO, A, Boyden-PESSO, D, Sarolea, H & Jongsma, T (1987). *Evaluation criteria for leading PBSP structures*. Franklin, NH: PS press.
- PESSO, A (1988). Ego development and the body. *Bevegen en Hulpverlening*, 5 (4).
- PESSO, A (1990). Centre of Truth, True Scene and Pilot in PSP. *Tijdschrift voor PESSO-psychotherapie*, 6 (2).
- PESSO, A (1992). *Persoonlijke mededeling*.
- PESSO, A (1994). *Introduction to PESSO Boyden system psychomotor*. Text and graphics by Albert PESSO. Franklin, NH: PS Press.